

УДК 378+316.42+304.3(47)

ПРОТЕКЦІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ЗАСАДА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Кудря М. М.

У статті розглядаються реалізація мовної стратегії в галузі вищої освіти України та завдання сучасної української держави в протекції розвитку національної (української мови); аналізуються функції та значення розширення сфери застосування української мови як повноцінного засобу наукового спілкування у відновленні почуття національної гідності.

Ключові слова: протекція розвитку української мови, державна мовна політика, функції, національна ідентичність.

В статье рассматриваются реализация языковой стратегии в отрасли высшего образования и задания современного украинского государства в протекции развития национального (украинского) языка; анализируются функции и значение расширения сферы применения украинского языка как полноценного средства научного общения в обновлении чувства национального достоинства.

Ключевые слова: протекция развития украинского языка, государственная языковая политика, функции, национальная идентичность.

The realization of the language strategy in the higher education of Ukraine and the objectives of the modern Ukrainian state in protecting the development of the national (Ukrainian) language are considered in the article. The functions and significance of increasing the use of the Ukrainian language as an undiminished means of scientific communication in the restoration of national dignity are analyzed.

Key words: protecting the development of the Ukrainian language, state language policy, functions, national identity.

Постановка проблеми. Зважаючи на те, що національна ідентичність України є насамперед національною ідентичністю громадян України, а не українців, можна виокремити такий виклик, який сьогодні є нагальним для України – це мовне питання, або усвідомлення важливості єдиної державної мови як одного із найважливіших засобів об'єднання народів України в єдину українську націю.

Євроінтеграційний рух вищої освіти України означає, зокрема, й визнання європейських стандартів і в галузі мовної політики. Передові європейські країни насамперед прагнуть забезпечити повноцінне функціонування державної (офіційної) мови, гарантують збереження, розвиток і використання національних та регіональних мов, сприяють вивченню щонайменше двох іноземних мов.

Національне законодавство України і практика регулювання етнопонаціональних процесів у галузі освіти формується відповідно до міжнародних норм та рекомендацій, викладених у Загальній декларації прав людини, Рамковій конвенції про захист національних меншин, Європейській Хартії регіональних мов або мов меншин, Гаазьких рекомендаціях Верховного комісара ОБСЄ щодо прав національних меншин на освіту та інших документах.

В останні роки реалізація мовної стратегії в галузі вищої освіти України здійснювалась шляхом комплексного і послідовного впровадження просвітницьких, нормативно-правових, науково-методичних, роз'яснювальних заходів.

Мета. Науково-теоретично обґрунтувати і визначити основні підходи до необхідності протекції української мови в навчальному процесі вищих навчальних закладів, що забезпечить збереження національної ідентичності вищої освіти України в контексті глобалізації.

Завдання:

1. Визначити основні підходи до розв'язання проблеми вибору державної (офіційної) мови та три типи мовної політики держави.

2. Висвітлити проблеми та суперечності при навчанні української мови студентів.

3. Довести, що розширення сфери застосування української мови як повноцінного засобу наукового спілкування у сфері інформатики та викладання технічних дисциплін у вищій школі має велике значення у відновленні почуття національної гідності.

Виклад основного матеріалу. Мовна політика в галузі освіти була предметом розгляду вітчизняних і зарубіжних науковців. Ґрунтовні дослідження її різних аспектів здійснили в своїх працях українські вчені Л. Бевзенко, І. Лопушинський, О. Любашенко, Р. Непийвода, Г. Нестеренко, О. Чередниченко, В. Шейко та ін.

Дослідник І. Лопушинський встановив, що світовий досвід вирішення мовних проблем в освіті співвідноситься з поділом держав (насамперед європейських) на три групи: 1) одномовні гомоетнічні держави; 2) рівноцінно мовні гетероетнічні держави; 3) кількомовні гомоетнічні держави. За його висновком Україна відповідно до європейських стандартів належить до одномовних гомоетнічних держав.

Дослідник довів, що в мовному законодавстві держав світу відомі три основні підходи до розв'язання проблеми вибору державної (офіційної) мови. Перший, найпоширеніший підхід полягає в тому, що мовою державного життя обирається мова однієї національності – тієї, що зробила основний внесок у формування держави і переважає в кількісному відношенні інші її етнічні групи. Другий шлях вибору загальнодержавного засобу спілкування в умовах двомовності (багатомовності) – визнання як офіційних, тобто державних, усіх основних мов країни. Це має місце в тих країнах, де важко визначити якусь одну корінну національність. Світова практика засвідчує і третій варіант – закріплення як державних (офіційних) двох мов – місцевої національної і мови колишньої метрополії. Україна належить до першої з трьох названих груп [4].

Відповідно визначено і три типи мовної політики держави: 1) протекція національній мові; 2) невтручання ("відсутність мовної політики"); 3) свідома підтримка мови колишньої метрополії.

Дослідник з'ясував, що **завдання сучасної Української держави полягає в протекції розвитку національної (української) мови.** Він аргументовано довів, що в умовах сьогодення України державі слід докласти максимум зусиль, щоб українська мова стала загальнонаціональною, а згодом і загальнодержавною. Алгоритм запропонованих дій повинен бути таким: мова формує націю – нація будує державу – держава охороняє мову [4].

На основі нормативної класифікації ООН, світової та європейської практики І. Лопушинський теоретично довів, що Україна є однаціональною державою з наявними багатонаціональними регіонами (Автономна Республіка Крим, Донецька, Луганська та Одеська області), що росіяни в Україні є не регіональною, а національною меншиною, що російська мова є не міноритарною, а мовою однієї з національних меншин.

Взявши за основу висновки І. Лопушинського, ми вважаємо, що **державна мовна політика в галузі вищої освіти України – це свідомий вплив держави, спрямований на практичне кероване наскрізне застосування державної (української), національних, регіональних та іноземних мов у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, незалежно від форм власності, з метою консолідації українського суспільства на основі єдиної державної (української) мови, створення сприятливих умов для збереження національної ідентичності вищої освіти України в контексті європейської і світової інтеграції.**

Питання навчання рідної мови в Україні тісно пов'язане з історією української культури, збереженням етнотрадицій, з урахуванням поглядів між різними мовами в українському соціокультурному просторі. Професійне спрямування освіти аж ніяк не заперечує потреби загальнокультурного розвитку, формування

гуманної, гармонійної, цілісної особистості. Дисципліни мовного циклу посідають особливе місце в навчальному процесі. Українська мова є інструментом долучення до духовних скарбів рідного народу і стає в Україні основною мовою комунікації в науці та діловодстві. Вивчення сучасної української мови, ділового українського мовлення, фахового мовлення створює для студентів унікальні можливості: здобути вправний засіб орієнтування у сферах офіційно-ділового писемного та усного спілкування, збагнути особливості мовної стилістики, специфіку використання різних мовних одиниць залежно від сфери та мети вживання, прилучитися до вироблення загальних мовних норм і стандартів, які перебувають на етапі становлення [2].

Розуміння сутності мови як діяльності й основної її функції як комунікації природно визначає аспектисткість цілей і завдань навчання. Українська мова як не фахова (загальноосвітня) дисципліна, що вивчається на різних природничих та гуманітарних факультетах інститутів, академій та університетів, є для студентів предметом і водночас інструментом наукового та практичного пізнання майбутнього фаху. Сьогодні зміна концептуальної основи і розширення цільових функцій дидактики української мови вимагає суттєвої корекції деяких поширених методичних сценаріїв, підвалинами яких є стереотипні уявлення про лінгводидактичний процес у вищій школі: спрямування на заучування правописних правил, набуття декларативних знань, обмеження мовлення науковим та офіційно-діловим стилями тощо. Відповідно до цього проектування дидактичного процесу передбачає розроблення моделі формування змісту діяльності викладача та студентів згідно з педагогічними принципами вибору методів, засобів, форм засвоєння змісту навчального предмета без обмеження сфер спілкування.

Незважаючи на прискорення трансляції результатів наукових досліджень у практику навчання, яке спостерігається в останнє десятиліття, наприклад, проблема навчання української мови студентів-нефілологів не розв'язана остаточно. Як підкреслює О. Любашенко, суттєві суперечності зберігаються між:

- тенденцією до розширення завдань вищих навчальних закладів в умовах інтеграції до світового освітнього простору та відсутністю концептуальної платформи навчання української мови у дисциплінарному забезпеченні освіти студентів-нефілологів;
- педагогічними умовами навчання мови у вищих навчальних закладах та потребами в удосконаленні мовнокомунікативного потенціалу студентів;
- бурхливим розвитком лінгвістичних теорій (трансформаційної, функціональної, мовленнєвих актів) та відсутністю їх комплексного залучення до теоретико-методичного блоку навчання української мови студентів неспеціальних факультетів;
- широко впровадженими методиками засвоєння лінгвістичних знань і відсутністю методик системного керування операційно-функціональною частиною процесу навчання мови.

В галузі вищої освіти українська мова має повним обсягом забезпечувати інтеграційно-консолідуючу, організаційну та інформаційну функції. Реалізація цієї вимоги потребує комплексного послідовного вжиття заходів адміністративного, науково-методичного, роз'яснювально-пропагандистського характеру. Українська мова в галузі освіти повинна реалізуватися: а) як навчальний предмет; б) як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших (немовних) сфер пізнання; в) як засіб розвитку і саморозвитку студента, творчого самовираження і утвердження особистості в суспільстві [5].

Велике значення у відновленні почуття національної гідності має розширення сфери застосування української мови як повноцінного засобу наукового спілкування у сфері інформатики та викладання технічних дисциплін у вищій школі.

На наш погляд, доречним є підхід щодо заміни викладання у вищих навчальних закладах курсу "Українська ділова мова" на дисципліну "Основи професійної мовної підготовки". Оскільки це сприяє реальному впровадженню української мови в гуманітарній освіті студентів нефілологічних спеціальностей, оскільки такий підхід ґрунтується на принципово новому розумінні змісту й завдань мовної підготовки майбутніх фахівців. Заняття з професійної мовної підготовки – це той терен, де молодь опановує оптимальні способи оперування

мовою як знаряддям досягнення успіху в професійній сфері, а це, безперечно, не залишає студентів байдужими до таких занять і до такого предмета.

Важливим етапом в реорганізації навчання української мови у ВНЗ стало прийняття у 2010 р. навчальної програми для вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, які здійснюють підготовку молодших спеціалістів на основі базової загальної середньої освіти. В основі Програми – новий підхід не лише до навчально-виховної мети курсу української мови, що передбачає виховання студента як компетентної мовної особистості, яка відзначається високою мовною культурою; формування навичок комунікативно виправданого користування засобами мови в різних життєвих ситуаціях з обов'язковим дотриманням мовних норм та мовленнєвого етикету; вироблення вмінь за лексемами й граматичними формами пізнавати національне світосприймання, ментальність рідного народу, – а й інший підхід до принципів реалізації її змісту.

Відбулася переорієнтація методик викладання мови від системно-описових до комунікативно-діяльнісних, що дає можливість відійти від традиційного погляду на вивчення української мови як необхідності забезпечення студентів знаннями не мови, а відомостей про мову (часто досить специфічними, віддаленими від практичного застосування): вивчення мови тепер спрямовано не стільки на запам'ятовування студентами системи правил, скільки на розуміння закономірностей їх функціонування та формування комунікативних умінь і навичок.

Крім комунікативно-діялісного, укладачі Програми запропонували й такі принципи добору навчального змісту й організації навчання української мови, як принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку особистості, принцип демократизації і гуманізації навчання та принцип особистісної орієнтації навчання, що й дає можливість забезпечувати гармонійну реалізацію основних загальноосвітніх функцій навчального предмета, здійснювати співпрацю викладача й студента з метою досягнення навчально-освітньої мети, створювати умови для розвитку науково-інтелектуального та творчого потенціалів кожного студента.

Одним із головних показників рівня кваліфікації випускників вищого навчального закладу за європейськими нормами є рівень володіння ними державною мовою. Моніторинг стану викладання державною мовою у вищих навчальних закладах та їх структурних підрозділах (за даними керівників ВНЗ) виявив, що середній показник викладання нормативних дисциплін українською мовою у ВНЗ становить: за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста – 89 %, бакалавра – 86 %, спеціаліста (магістра) – 88 % [2].

Разом з тим ми переконані, що реальні показники без перебільшення значно нижчі, попри запевнення з "низів", що ситуація з упровадженням української мови у вищих навчальних закладах в усіх адміністративно-територіальних одиницях держави поступово поліпшується.

Водночас аналіз інформації про мови викладання нормативних навчальних дисциплін за даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України виявив низку проблемних питань, зокрема:

- недостатній рівень професійного володіння викладачами українською мовою;
- відсутність або замала кількість підручників, навчальних посібників та нормативної документації в окремих галузях виробництва державною мовою;
- збереження через незрозумілі причини можливості вибору мови викладання іноземними студентами при укладанні контрактів на навчання [2].

Крім того, у зв'язку з цим можна назвати й чинники суб'єктивного характеру. Зокрема, наявна регіоналізація навчання робить студентів заручниками нерозуміння з боку багатьох керівників вишів важливості викладання державною мовою, адже для підвищення престижу української мови в академічному середовищі, забезпечення україномовного освітнього простору в окремому вищому навчальному закладі, насамперед національному, потрібна добра воля його керівника. Важливим чинником у цій справі державної ваги є створення єдиного мовного простору через забезпечення мобільності студентів і викладачів, поглиблення співпраці між університетами на міжрегіональному рівні.

У рамках функціонування освітніх механізмів важливим і дієвим фактором консолідації політичної спільноти виступає мова. Хоча єдність мови – необхідна передумова реальної єдності громадян та їх суспільного життя, але з іншого боку (враховуючи те, що протягом більш як півсторіччя населенню України насаджувалася російська мова, яка практично стала рідною не для одного покоління) – надмірне культивування української мови "згори", навпаки, може стати фактором дезінтеграції української спільноти. При цьому слід враховувати, що на сучасному етапі поступова популяризація саме української мови як національної необхідна, оскільки будь-яка нація здатна надовго завоювати власну нішу в світовому просторі виключно за умови власної унікальності, а молода українська нація поки що не може вирізнитися з-поміж інших ні яскравими економічними показниками, ні вражаючою силою політичної системи – лише унікальністю національної культури, однією з найяскравіших складових якої є українська мова.

Г. Нестеренко наголошує, що перед розв'язанням проблеми мови постає складність вибору між організаційним досягненням зазначеної мети та самоорганізаційними процесами, про які не можна забувати. Необхідне компромісне рішення проблеми розподілу сфер впливу механізмів самоорганізації та організації [6].

Організаційні структури можуть і повинні мовою внутрішнього використання мати ту, яка відповідає інтересам нації і потребам сформованої задля її безпеки держави. Важко заперечити, що поруч із органами державного управління, державними засобами масової інформації, органами контролю за правопорядком тощо до організаційних структур слід відносити й заклади вищої освіти. Щоправда, ми згодні з думкою Л. Бевзенко стосовно того, що обирати мовну політику у сфері освіти слід дуже обережно і що ВНЗ як структури, які мають традицію та живуть за самоорганізаційними законами, не варто намагатися перевести на іншу мову зовнішнім регулюючим впливом [1].

Для цього, дійсно, слід лише створювати сприятливі умови, зокрема, починаючи з переходу на державну мову організаційної складової вищих навчальних закладів (тобто їх управлінської ланки). Водночас потрібно створювати відповідні умови і для студентів, стосовно чого маємо достатньо вагомих аргументів. Необхідно, щоб студенти мали вибір принаймні з двох альтернатив із приводу того, якою мовою їм спілкуватися з тематики кожної навчальної дисципліни. Одну мовну альтернативу пропонують підручники, більшість найновіших із яких написані російською. Забезпечити досяжність для студентів другої мовної альтернативи – завдання викладачів. Держава як найбільша організаційна структура спрямовує свою мовну політику на розширення ареалу використання української мови. Теоретично на сучасному етапі всі навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах повинні викладатися українською мовою, але на практиці навчання та виховання це реалізується повною мірою тільки в Києві та західних регіонах України.

Зняття цього недоліку неможливе без посилення контролю в рамках кожного ВНЗ за мовою викладання навчальних дисциплін. Інакше кажучи, маємо парадоксальну ситуацію: докладається багато організаційних зусиль для утвердження позицій української мови, а реальні соціальні тенденції свідчать про марність цих регулюючих спроб. Щоб покращити становище принаймні на рівні вищих навчальних закладів (з яких суспільство згодом отримує повноправних членів й активних учасників соціального життя), слід *не вимагати* від студентів розмовляти українською мовою, але *надавати* їм таку можливість – адже при спілкуванні з ними виключно російською мовою така можливість відбирається. Звісно, мову внутрішнього використання, прийняту в кожному самоорганізаційному утворенні, неможливо змінити зовнішнім лінійним впливом без загрози існування цьому утворенню. Але викладачі мають неабияку можливість змінити ставлення студентів до національної мови за посередництвом позитивної мотивації. Адже на рівні окремої особистості варіативність самоорганізаційного структурування постає як внутрішня готовність до ідентифікації з деякими мовними спільнотами. На користь якої з них буде зроблено особистісний вибір майбутнього спеціаліста, можуть вирішити як випадковість, так і певні корегуючі зусилля з боку викладача. Тим паче, що випускати у професійний світ молоду

людину з вільним володінням лише однієї мови означає створювати для неї додаткові труднощі, і ми просто не маємо на це морального права. Адже сьогодні в Україні в рамках будь-якої професії існують як російськомовні, так і україномовні структури, і, якщо людина опиниться в останніх, недостатність україномовних навичок може спричинити її дезорієнтацію у власній спеціальності та професійну непридатність.

Мова внутрішньоструктурних комунікацій – одна з атрибутивних характеристик будь-якої соціальної системи, в тому числі і вищого навчального закладу. Тому всі конструктивні висновки, що пропонує самоорганізаційний підхід із цього приводу, мають безпосереднє відношення до проблеми консолідації задля посилення корпоративних ефектів в Україні і самовідтворення української політичної нації. Що більшою буде частка україномовних організацій на території нашої держави, то більш українською, зрештою, буде й Україна. У процесі самоорганізаційного розв'язання суперечності між українською та російською мовами в системі вищої освіти варто виховувати у студентів етичність щодо мовного питання: студенти мають розуміти, що відповідати співрозмовнику слід тією мовою, якою він звертається, і сприймати це як необхідну складову професійної етики. У зв'язку з цим можна вважати конструктивним впровадження навчальної дисципліни "Професійна етика та етикет" у рамках кожної спеціальності або принаймні викладання основ мовної етики в рамках психологічних дисциплін чи загального курсу етики.

Значною перешкодою на шляху поширення використання української мови у навчальних закладах є низький рівень видання підручників державною мовою. Для подолання цієї проблеми необхідно, по-перше, щоб вищі навчальні заклади брали на себе витрати з видавництва літератури і функції з її розповсюдження (як по бібліотеках, так і для продажу студентам і всім бажаючим). Другою ж передумовою є підвищення у викладачів мотивації для написання україномовних підручників із кожної навчальної дисципліни (оскільки самомотивація не завжди виявляється дієвою, то у виконанні цього завдання значна роль належатиме завідувачам кафедр і менеджерам ВНЗ, які відповідають за наукову та навчально-методичну роботу).

Аналогічною сьогодні є ситуація і з мережею Інтернет, ресурсами якої поступово починає користуватися все більша кількість студентів для підготовки до занять. Тут проблема також полягає в тому, що в Інтернеті є набагато більше сайтів російських бібліотек, якими можуть скористатися студенти, і більше російськомовних інформаційних пошукових систем.

Вирішення цієї проблеми також значною мірою покладається на вищі навчальні заклади, хоча ініціатива, напевно, має виходити з Міністерства освіти і науки України. Кожна кафедра повинна мати власний сайт, на якому була б розміщена інформація зі спеціальностей кафедри, всіх навчальних дисциплін із текстами лекцій, планами семінарських занять, переліком літератури та екзаменаційними питаннями українською мовою; повинні також бути виставлені всі наявні літературні джерела за спрямуванням кафедри, переважно українською мовою. У такому разі студенти (особливо заочного відділення) не матимуть потреби навчатися в бібліотеці за російськомовними підручниками. Для реалізації цього завдання необхідне залучення зусиль не тільки самих викладачів, але й відповідного підрозділу ВНЗ з інформаційних технологій.

На основі суб'єктно-діяльнісного підходу діяльність навчання мови у вищому навчальному закладі О. Любашенко потрактована як *кероване та усвідомлене* (з позиції суб'єктів – викладача та студента) *оволодіння змістом навчання*, що поєднує мовні та мовленнєві знання, уміння (дії), навички (операції), а також *оволодіння методами навчання*.

Дослідниця обґрунтувала, що об'єктами проектування лінгводидактичної стратегії виступають: мовленнєва діяльність як дидактична мета навчання; зміст діяльності навчання (знання, уміння, навички); методи діяльності (на основі актуалізації мотиваційного ресурсу студентів); програма тактик діяльності лінгводидактичної стратегії. Складовими такої теоретичної презентації замкненого методичного циклу є категорії навчання української мови у вищому навчальному закладі [5].

Підсумовуючи основні позиції проведеного аналізу, слід наголосити на необхідності реального забезпечення студентів навичками спілкування державною мовою та україномовними підручниками, повністю відповідними українській дійсності.

Висновки. Однією з основних педагогічних засад збереження національної ідентичності вищої освіти України в контексті глобалізації визначено сприяння впровадженню в навчальний процес вищих навчальних закладів державної української мови, що дозволяє консолідувати українське суспільство та створити сприятливі умови для збереження національної ідентичності вищої освіти України в контексті європейської і світової інтеграції.

Обґрунтовано, що державна мовна політика в галузі вищої освіти України – це свідомий вплив держави, спрямований на практичне кероване наскрізне застосування державної (української), національних, регіональних та іноземних мов у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації незалежно від форм власності.

Доведено, що велике значення у відновленні почуття національної гідності має розширення сфери застосування української мови як повноцінного засобу наукового спілкування у сфері інформатики та викладання технічних дисциплін у вищій школі.

Позитивним явищем у контексті збереження національної ідентичності вищої освіти визначено: вміння студентів спілкуватися державною мовою та користуватися україномовними підручниками, зміст яких відповідає українській дійсності, переорієнтація методик викладання мови від системно-описових до комунікативно-діяльнісних, що дає можливість відійти від традиційного погляду на вивчення української мови, що і передбачає не стільки запам'ятовування студентами системи правил, скільки розуміння закономірностей їх функціонування та формування комунікативних умінь і навичок.

Література

1. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
2. Доповідь міністра України на розширеній підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України "Мета реформ у вищій школі – якість і доступність освіти" (2 квітня 2009 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/newstmp/2009-1/10-04/dopovid.doc>. – Назва з екрана.
3. Кудря М. М. Педагогічні засади збереження національної ідентичності вищої освіти України в контексті глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Кудря М. М. – Житомир, 2012. – 20 с.
4. Лопушинський І. П. Формування реалізації державної мовної політики в галузі освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 "Механізми державного управління" / Лопушинський І. П. – К., 2008. – 30 с.
5. Любашенко О. В. Лінгводидактичні стратегії навчання української мови студентів неспеціальних факультетів вищих навчальних закладів : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 "Теорія та методика навчання (українська мова)" / Любашенко О. В. – К., 2008. – 27 с.
6. Нестеренко Г. Роль системи освіти у становленні української політичної нації / Галина Нестеренко // Філософія освіти. – 2006. – № 2 (4). – С. 177–186.